

HISTORISCHE EN GEOGRAFISCHE SITUERING VAN DE PIJNTOREN

Chris CLAUS

Bij de herinrichting van het stuwsluiscomplex in de stad, kwamen in de zomer van 2017 restanten van de middeleeuwse stadsomwalling te voorschijn. De archeologen legden de funderingen van de Pijntoren en van delen van de stadsmuur bloot. De bovengrondse delen van de toren waren reeds op het einde van de 17de eeuw gesloopt. Na het uitvoeren van het archeologisch onderzoek werden ook de funderingsresten verwijderd om plaats te ruimen voor afvoerkokers in het nieuw te bouwen stuwcomplex.

De Pijntoren, onderdeel van de middeleeuwse stadsomwalling

In het voorjaar van 1338 gaf de graaf van Vlaanderen een commissie de opdracht om de defensieve paraatheid aan de Oostgrens van het graafschap te onderzoeken¹. De commissie bezocht de Dendersteden Aalst, Dendermonde en Geraardsbergen en de burchten te Schendelbeke en Bornem. Hierbij rapporteerde ze niet enkel over de toestand van de vestingwerken en de bewapening, maar ook over de aanwezige voorraden en het aantal weerbare mannen².

Het verslag biedt ons een goed zicht op de toestand van de stadsomwalling te Geraardsbergen in de eerste helft van de 14de eeuw. Zowel de bovenstad als de benedenstad waren omwijd over een totale lengte van 3,5 km. Daarvan bestond het grootste deel uit een walmuur. Een beperkt stuk van 676 meter bestond uit een aarden wal met palissaden³. Het overgrote deel van de muur verkeerde in een uitstekende staat en het verslag vermeldt ook nog de aanwezigheid van 13 kruisbogen en 16 springalen. Deze laatste waren katapulten, opgesteld bovenop de

Stadsomwalling: stenen muur in het rood, aarden wal in het groen : A. Pijntoren, B. Putsemin poort, C. Dierkost toren, D. Brusselse poort, E. Boelare poort, F. Gentse poort, G. Oudenaardse poort, H. Lessense poort, I. Koepoort

*Natuurlijke waterlopen : 1. Dender, 2. Kleine Dender, 3. Oude Dender, 4. Dutsebeek of Molenbeek
Grachten : 5. walgracht, 6. Raamgracht, 7. Verbinding tussen stadsgracht en Kleine Dender, 8. Grote Dender, 9. Walgracht van de burcht*

1. De aanleiding was een acute dreiging door Engelse troepenopbouw in Brabant en Henegouwen aan het begin van de 100-jarige oorlog. Edward III van Engeland had reeds de druk op Vlaanderen opgevoerd door de wolutvoer te verbieden en een eerste treffen had reeds plaatsgevonden te Cadzand waarbij de Vlamingen zware verliezen leden.
2. J. VAN CLEEMPUT, *De Oostelijke Limes van het Graafschap Vlaanderen in 1338*, in *Het Land van Aalst*, jg. VIII, 1956, nr. 5, p. 237-241.
3. Via cartografisch onderzoek kunnen we de aarden wal perfect situeren. Het betreft een strook aan de Dendervallei, vanaf de Hunnegem meers in het zuiden, over de Kleine Dender, tot aan de Oude Dender ter hoogte van de Pijntoren.

Terwijl een verdediger het springaal opspant, neemt een andere alvast een pijl. (miniaturfragment uit "The Romance of Alexander", 1338-1344, Bodleian Library)

rondelen of de torens, waarmee zware pijlen konden worden weggeschoten. Geraardsbergen beschikte dus over een prima defensieve structuur. Ter vergelijking: Aalst was op dat ogenblik maar voor de helft ommuurd en beschikte over slechts 10 kruisbogen en 5 springalen.

De 14de eeuwse stadsmuur verleende de stad een groot aanzien. Het imposante bouwwerk vertegenwoordigde een scherpe afbakening van een stedelijke ruimte in het landschap. Een geprivilegieerde ruimte trouwens, met een eigen juridisch statuut en een eigen fiscaliteit. De toegang tot de stad werd gecontroleerd, en in- en uitgaand

verkeer was enkel via de stadspoorten mogelijk. Wie goederen in de stad bracht, moest tol betalen⁴.

De stadsmuur, bouwtechnisch bekeken

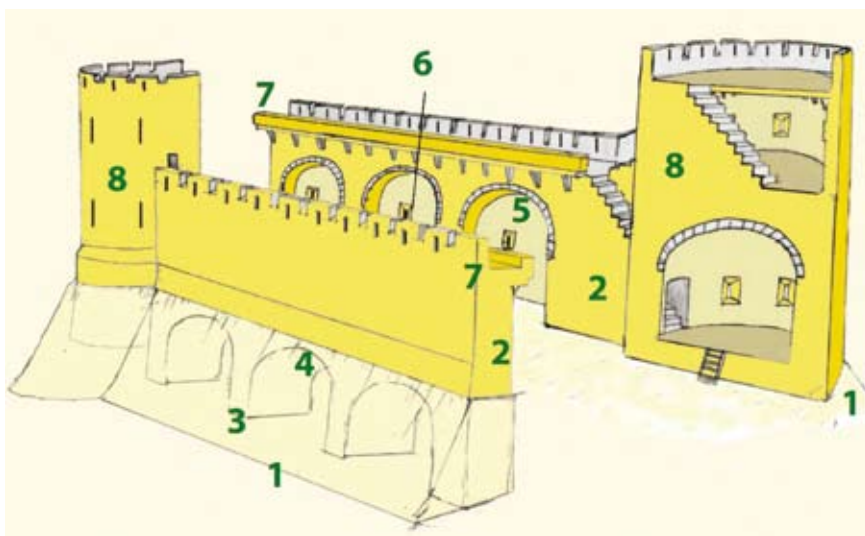
De meeste middeleeuwse stadsmuren waren gebouwd volgens een beproefd bouwplan. Omwille van de enorme omvang van het uit te voeren werk, werd volop gebruik gemaakt van spaarbogen. Spaarbogen vormden een goed alternatief voor een massieve muur. Zo kon men in sterke mate de benodigde bouwmaterialen en arbeidsuren beperken. In een middeleeuwse stadsmuur werden spaarbogen op twee plaatsen

gebruikt: in de fundering en in de walmuur.

De fundering bestond uit een reeks stevige vierkante pijlers op een regelmatige afstand van elkaar. De pijlers waren via bogen met elkaar verbonden. Indien de stabiliteit van de ondergrond te wensen over liet, werden onder de pijlers eerst heipalen in de bodem gedreven. Zo bekwam men een fundering die opmerkelijk steviger was dan een doorlopende, massieve fundering die gevoelig was aan plaatselijke verzakkingen. Merk ook op dat men met deze techniek perfect op drassige bodem muren en torens kon oprichten, wat de Pijntoren aan de Dender trouwens aantoonde.

Vervolgens werd bovenop de fundering een 5 meter hoge muur opgetrokken die bekroond was met een weergang, breed genoeg voor 2 gewapende verdedigers. De verdedigers op de weergang werden beschermd door kantelen aan de buitenzijde van de muur. In de bovengrondse vestingmuur werden ook spaarbogen gebruikt om te vermijden dat men een zware, massieve constructie moest optrekken.

Op een regelmatige afstand van 40 à 50 meter was de muur versterkt met uitspringende hoefijzervormige torens en rondelen. De afstand was afgestemd op het maximale schietbereik van boogwapens. Door de schietgaten in de torens kon men belagers aan de muur in de flank te bestoken. De torens maakten ook het schieten van hoog naar laag mogelijk. Het

Onderdelen van een middeleeuwse stadsomwalling : 1. walgracht, 2. walmuur, 3. funderingspijler, 4. funderingsboog, 5. steunboog, 6. schietgat, 7. weergang, 8. toren (uit: Wandelen langs de eerste omwalling, Brussel Stedelijke Ontwikkeling)

4. Het tolgeld of octrooirecht werd pas in 1860 afgeschaft, omdat de opbrengsten ervan lange tijd onmisbaar bleken voor de stadskassen.

Resten van de stadsmuur met funderingsbogen in het abdijpark (Foto J. De Ro)

verschil tussen een toren en een rondeel was klein: een rondeel had dezelfde hoogte als de muur, terwijl een toren minstens één verdieping hoger was. Sommige torens werden ook voor andere doeleinden gebruikt, als opslagplaats, wapenkamer, archief of gevangenis. Ze waren dan ook aan de stadszijde gesloten en kregen een dak. Andere torens kwamen in de loop der jaren

in verval en werden afgebroken tot op muurhoogte, waardoor ze niet langer te onderscheiden vielen van rondelen.

Gefaseerd bouwproces

Uit het bouwschema blijkt dat de realisatie van een stadswalling een gigantisch project was, en dat men alle mogelijke creativiteit aan-

wendde om te besparen op bouwmaterialen en arbeidsuren. Dan nog was het veelal onmogelijk om de totale muur in één enkele campagne te verwezenlijken.

Ook uit het verslag van de grafelijke commissie uit 1338 kunnen we opmaken dat de aanleg van de stadsmuren een werk van lange adem was. Alhoewel de omwalling van Aalst vermoedelijk reeds vanaf 1200 werd aangelegd⁵, bestond ze in 1338 nog maar voor de helft uit muren en voor de andere helft uit aarden wallen. In Dendermonde was de situatie nog schrijnender. Op een klein stukje na, beschikte de stad enkel over aarden wallen. Nochtans zullen zowel Aalst als Dendermonde in de late middeleeuwen volledig ommuurd worden.

De fasering bestond erin dat men startte met het graven van de grachten en het opwerpen van aarden wallen. Deze boden een snel realiseerbare verdedigingslinie. Eventueel werden de wallen nog versterkt met een houten palissade. Vervolgens werden de meest kwetsbare

De Anneessenstoren maakte deel uit van de eerste stadswalling van Brussel. We zien vanaf de stadszijde de toren en twee resterende steunbogen van de walmuur. De onderste bogen zijn funderingsbogen die zich destijds onder de grond bevonden! De walmuur is bekroond met een weergang en kantelen. (Foto I. Van Der Kelen)

De Anneessenstoren gezien vanaf de buitenzijde. De schietgaten bieden zijdelings schietbereik. (Foto I. Van Der Kelen)

5. K. DE GROOTE, *De stadswording van Aalst. Of hoe een Merovingische nederzetting uitgroeide tot een laatmiddeleeuwse stad*, in *M&L* jg. 32 nr. 1, 2013, Brussel, p. 19.

punten, de poorten, aangepakt, daarna werden torens gebouwd en pas aan het einde werden de muren opgetrokken.⁶

Verval

De ontwikkeling van de stadsomwalling van Geraardsbergen verschilt van die van andere kleine steden. Na een periode van rijke bloei tijdens de volle middeleeuwen, waardoor de stad vroeger dan andere steden een stenen omwalling kon realiseren, kwam er een periode van verval en stagnatie vanaf de late middeleeuwen.

De omslag vond plaats in 1381. Geraardsbergen, dat de kant van Gent gekozen had bij de opstand tegen graaf Lodewijk van Male, werd ingenomen door Walter van Edingen die met een overweldigende overmacht op 40 plaatsen tegelijk de stad aanviel⁷. Hieruit bleek dat een muur alleen niet volstond om succesvol een belegering af te slaan. Men diende ook over voldoende verdedigers te beschikken. De stad werd geplunderd en verwoest en de stadsmuren deels afgebroken. Geraardsbergen slaagde er niet in om zich daarna economisch te herstellen. De stad was het vertrouwen van de graaf van Vlaanderen kwijt, en door de Bourgondische eenmaking van de Nederlanden verloor ze ook haar rol als Vlaams bolwerk tegenover Brabant en Henegouwen. De stad was nauwelijks in staat om de muren te herstellen, laat staan ze aan te passen aan de veranderde militaire realiteit met de opkomst van vuurwapens. Een middeleeuwse stadsmuur was

Het beleg van Oudenaarde door de hertog van Parma in 1582. Ten opzichte van de middeleeuwse verdedigingsgordel zijn de walgrachten verbreed en voorzien van driehoekige bastions.

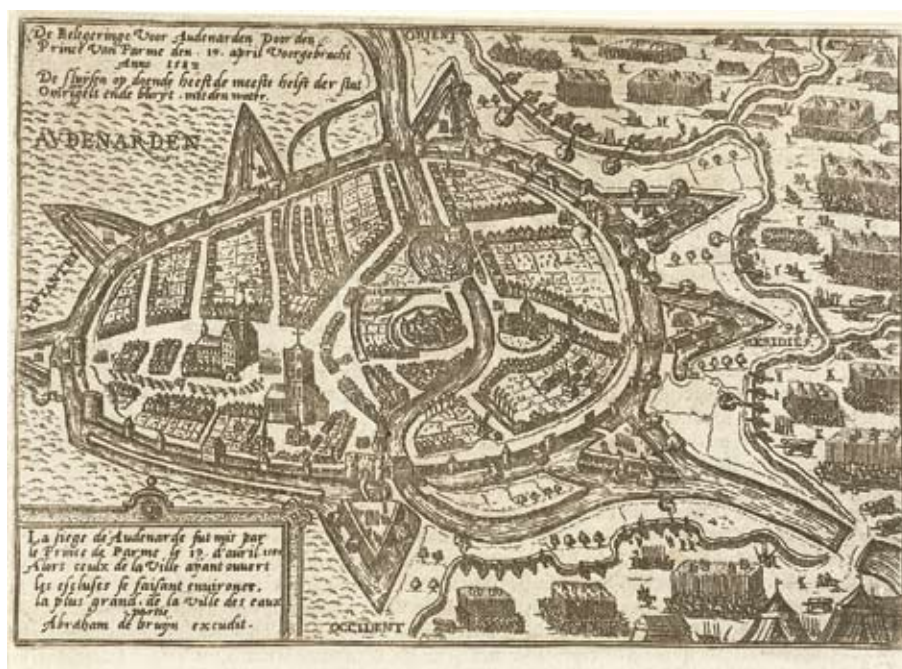

Bij de opgravingen van de Pijntoren blijkt de muur duidelijk tegen de toren aan gebouwd (Foto Jan Coppens)

immers ontworpen tegen aanvallen met boogwapens en eventueel mechanische artillerie, en bleek helemaal niet opgewassen tegen krachtige artillerie met buskruit. De muren waren te dun, de kantelen te kwetsbaar en de torens te hoog, waardoor ze een gemakkelijk doelwit vormden⁸. Het puin van instortende muren en torens viel in de walgracht en vormde daar een dam, wat de aanvallers

goed uitkwam.

De laat-middeleeuwse steden verdedigden zich tegen de artillerie door de walgracht te verbreden of te verdubbelen en door de muren te versterken met pakketten aarde. Tijdens de godsdienstoorlogen in de 16de eeuw werden veel steden ook versterkt met driehoekige bastions. In Geraardsbergen vinden we geen spoor van dit alles en de stad bleek dan ook niet in staat

6. C. LICOPPE, *De eerste omwalling van Brussel*, 2005, Brussel, p. 6.

7. V. FRIS, *Geschiedenis van Geraardsbergen*, 1911, Gent, p. 101.

8. J.D. LEPAGE, *Vestingbouw stap voor stap*, Groningen, 1992, p. 29-30.

9. J. DE RO e.a., *De Muur rond Geraardsbergen*, 2009, Geraardsbergen, p. 69-87.

om haar inwoners te beschermen tijdens de 15de, 16de en 17de eeuw⁹. De doodsteek kwam met de Franse bezetting in 1690, waarbij de stadsmuren op last van maarschalk de Luxembourg werden gesloopt. Ook de Pijntoren verdween dan uit het stadsbeeld.

De Pijntoren in relatie tot de rivier

De ligging van de Pijntoren in de Dendervallei roept een aantal vragen op. Hoe kwam het dat de stad een verdedigingsstoren op een eiland in de Dender kon bouwen, terwijl de rivier rechtsgeldig tot de baronie van Boelare behoorde? Het denombrement¹⁰ van de baronie van 1740 lijkt hierover resoluut: *“(Behoort oock tot onze seignorie) die riviere van den Dendere, de visscherije beginnende van den waetere van Ackere ende alsoo deur Geeraertsberghe comende te Grimminghen tot aen de heerlijkhed van Santbergen, mitsgarders den ghemeene waetere, met aldien datter toebehoort jn de voornoemde riviere. – Item soo en mach niemant jn den voorsijden Dendere binnen den voorsijden loope visschen dan op een hair, noch vlasch rooten, noch vuylicheden daer jnne doen, noch vullen, noch over huysen het en sy by consente van my en dat op de boete van dry ponden parisis ende wat daer jnne ghevalt dat behoort te mynen gherechte, alsoot van oude tyden geuseert ende ghecostumeert is.”* De hertaling door M. Van Trimpont luidt: *“Onze heerlijkheid bevat ook de Dender, de visvangst van Acren doorheen Geraardsbergen tot Grimminge en de heerlijkheid Zandbergen, inclusief de gemeenschappelijke wateren met al wat erbij hoort. Item (=ander punt) niemand mag er vissen, ten-*

*zij op een kleinigheid, vlas roten noch er afval of aarde in storten, noch er een gebouw laten overhellen, zonder onze toestemming. Dit alles op straffe van drie ponden parisis. En al wat er zich afspeelt valt onder onze jurisdictie zoals het van oudsher het gebruik en de gewoonte is.”*¹¹.

Ook baronnen Filips-Willem van Oranje en François Bernardin Cassina houden begin 17de eeuw vol dat de Dender en haar *“ghemeene waeters”* hen toebehooren van Acren tot Zandbergen, *“zowel in als doorheen”* de stad¹².

De baron had zeker het volle eigenaarschap over de rivier op het grondgebied van de baronie van Boelare, maar gold dit ook voor de Dender binnen de stad? Het feit dat er in Geraardsbergen nooit waterpoorten gebouwd zijn, lijkt dit te bevestigen¹³. Enkel twee torens op de oostelijke oever, waaronder de Pijntoren in het zuiden, controleerden de Dender.

Hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe geringer de aanspraken van de baron. In het denombrement van baron Pieter van Reingersvliet uit 1456 luidt het als volgt: *“Item, behoort te mijnen leene de visscherie in de Dendre van den heerscepe van Akren tote den heerscepe van Zandberghe, gaende duer de poort van Gheroudsberghe; ende daer en mach niement visschen in danne up een haer, up eene boete van 3 p. par.; ende wat daerin ghevalt behoort te mijnen berechte, also es van ouden tijden gheuseert ende ghecostumeert.”*¹⁴ Hier is dus geen melding van een verbod op overwelden of vullen van de rivier.

Nog vroeger, na een conflict tussen de stad en de baron in 1314, bepaalt Robrecht van Bethune: *“De*

baron behoudt het visrecht in de Dender, zoals hij en zijn voorzaten het bezaten met uitzondering van de algemene gebruiksrechten die voor iedereen gelden.”¹⁵

Het lijkt er dus op dat de baron van Boelare aanvankelijk slechts een visrecht had, en dat verondersteld werd dat de stedelingen geen ingrepen deden aan de rivier die het visbestand zouden verstoren. Dat dit aanleiding gaf tot conflicten, lag voor de hand. We merken wel dat de baronnen van Boelare doorheen de eeuwen hun bevoegdheden almaar ruimer interpreteerden.

Er zijn echter nog aanwijzingen dat de Dender en haar oevers deel uitmaakten van de stad. Het territorium van de stad gaat terug op de vroegere vrijheerlijkheid Hunnegem, aangekocht door de graaf in 1068 om er een stad te stichten. Dit allodium strekte zich uit over de linker- én de rechteroever. In de 12de eeuw kon de graaf van Vlaanderen dan ook aan de Dender een drieledig watermolencomplex oprichten ten behoeve van de stad. Vermoedelijk werd hierbij de waterhuishouding in de Dendervallei ingrijpend gewijzigd.

Op de 16de eeuwse kaarten van Horenbault en Van Deventer zien we meerdere rivierarmen en eilandjes in de Dendervallei, maar het is niet onmogelijk dat er bij de stichting van de stad slechts één groot natuurlijk eiland was tussen de Kleine Dender en de Oude Dender. En dat pas naar aanleiding van de bouw van de binnenmolens een kanaal werd gegraven om water naar de molens te voeren, waarna de Oude Dender langzaam verlandde.

10. Denombrement of beschrijving van lenen, opgesteld in opdracht van Pierre Cassina, baron van Boelare.

11. M. VAN TRIMPONT, *Het Land en de Baronie Boelare*, 1998, Geraardsbergen, p. 55-56.

12. M. VAN TRIMPONT, *Het Land ...*, p. 57.

13. J. DE RO e.a., *De Muur...*, p. 65.

14. V. FRIS, *Geschiedenis ...*, p. 365.

15. M. VAN TRIMPONT, *Het Land ...*, p. 132.

Hydrologie in de vroege middeleeuwen

Hydrologie in de late middeleeuwen

Op dit ogenblik kunnen we dit slechts als een hypothese naar voor schuiven. Hopelijk kan het archeologisch onderzoek ons meer inzicht verschaffen over de precieze relatie tussen de Pijntoren, de binnenmolens en de waterlopen in de Dendervallei.

Waar komt de naam Pijntoren vandaan?

Heeft de Pijntoren zijn naam te danken aan het pijndersambacht? Pijnders waren lastdragers die instonden voor het vervoer van goederen binnen de stad en, in steden met een haven, het laden en lossen van de boten. De ligging van de toren aan de Dender lijkt dit te ondersteunen. Het is echter weinig waarschijnlijk dat er een verband is. Taalkundig is er een probleem, want het is niet pijnderstoren, maar Pijntoren. Bovenal meldt Sanderus¹⁶, die in de 17de eeuw de stad bezocht, dat de Pijntoren zo genoemd werd omdat er in het verleden “gepijnigd” werd. Mocht de toren

gebruikt zijn door de pijnders, dan zou hij dit zeker vermeld hebben. De Pijntoren te Geraardsbergen is trouwens geen alleenstaand geval, ook in andere steden zoals Brussel, Haarlem, Goes, ... was er sprake van een pijntoren. In de meeste middeleeuwse steden kregen de torens van de stadsomwalling gaandeweg een andere bestemming: archief, opslagplaats, gevangenis, ...

De toren die als gevangenis en verhoorkamer gebruikt werd, kreeg als naam pijntoren. Merk trouwens ook op dat “pijn” afkomstig is van het Latijnse “poena” – straf¹⁷. Denk bijvoorbeeld ook aan penalisieren. Pijntoren past dus in een hele reeks samengestelde woorden die te maken hebben met strafuitvoering: pijnkamer, pijnbank, pijntuig, ...

Besluit

De Pijntoren maakte deel uit van de stenen middeleeuwse stadsomwalling die vermoedelijk eind 13de – begin 14de eeuw werd aangelegd. De toren had een controlerende

functie over de Dendervallei en de rivier. Het is onduidelijk waarom er geen waterpoorten zijn aangelegd. De baron van Boelare tekende misschien verzet aan omdat hij zich geschaad voelde in zijn visrechten, maar het is evenzeer mogelijk dat de stad het niet prioritair vond om een moeilijk bevaarbare rivier te beveiligen. Wat wel vaststaat, is dat de ontwikkeling van de stad vanaf 1381 gefnuikt werd, en dat de stadsomwalling vanaf dan niet meer uitgebreid werd of aangepast aan de wijzigende militaire context. De stad was nauwelijks bij machte om zelfs nog maar instandhoudingswerken uit te voeren. We kunnen alleen maar veronderstellen dat, zonder deze economische terugval, de stad gedurende de late middeleeuwen wel degelijk volledig zou zijn ommuurd en afgesloten met waterpoorten¹⁸.

Chris Claus
chris.claus@telenet.be

16. A. SANDERUS, *Flandria Illustrata*, 1641.

17. Middelnederlands Woordenboek, online geraadpleegd op 04/09/2017.

18. Merk op dat ook in Brussel de Zenne in het noorden enkel beveiligd was met torens in de eerste stadsomwalling uit de 13de eeuw. Bij de 14de eeuwse omwalling werd de stad wél volledig afgesloten met waterpoorten.